

Павло Салига

ПЛЕМ'Я КОЗАКІВ

ЯК ФОРМУВАЛИСЯ І ЗМІНЮВАЛИСЯ
ЧОЛОВІЧІ СПІЛЬНОТИ

«НАШ ФОРМАТ» · Київ · 2026

[Почитати опис, рецензію і купити можна на сайті nashformat.ua](https://nashformat.ua)

ЗМІСТ

<i>Вступ</i>	9
<i>Розділ 1</i> Організація	14
<i>Розділ 2</i> Прибуття	31
<i>Розділ 3</i> Табір	39
<i>Розділ 4</i> Переродження	64
<i>Розділ 5</i> Правила	101
<i>Розділ 6</i> Міфологія	131
<i>Розділ 7</i> Розвиток мужеських домів	185
<i>Розділ 8</i> Теорії походження козаків	245
<i>Післямова</i>	257
<i>Список літератури</i>	261
<i>Примітки</i>	274

Вступ

Коли нам в школі дали домашнє завдання — намалювати родинне дерево, я створював його зі слів своєї бабусі. Я тоді дуже пишався, що в мене воно вийшло аж до п'ятого коліна, а на самій вершині був цілий прапрапрадід. Пізніше, занурившись в архіви, я розширив це дерево до восьмого коліна і вперся в 1700-ті роки. Ця межа називається «генеалогічна стіна». Вона означає, що далі досліджувати історію свого роду неможливо, оскільки до XVIII століття в Україні церковних переписів населення не велось. Дослідити предків аж до генеалогічної стіни — це велика удача, і не всім так щастить. Часто рідні не пам'ятають імен прадідів та прабабусь, а церковні метрики з їхніми записами згоріли у вогні численних війн і революцій. Так було до 2000-х років, допоки у справу пошуку родичів не приєдналася геть інша наука — біологія. Новий інструмент генеалогічних досліджень, ДНК тести, дав змогу багатьом людям зазирнути у таємниці свого роду. Порівняльний аналіз ваших генів з мільйонами інших допоможе знайти далеких родичів, навіть якщо ви про них ніколи не чули. Наприклад, людина могла вважати себе представником одного етносу, а ДНК-тест виявляє інший.

Схожа ситуація і з походженням народів. Є «історична стіна» — межа, до якої важливі події ще не записували, чи тексти

про них загубилися, чи їх неможливо розшифрувати, як-от Індське письмо. У минулому ці білі плями заповнювали легендами про першопредків, наприклад, добре вам відомі Кий, Щек, Хорив та їхня сестра Либідь. В Україні ця межа проходить десь у X–XI століттях, коли літописці починають вести хоч якусь хроніку подій. Наприкінці XVIII століття на допомогу історії приходить археологія. Завдяки розкопкам ми дізналися, що на території України проживало багато різних народів, від мисливців на мамутів до загадкових трипільців. Потім долучилися й інші науки. Так мовознавство виявило, що українці, як і багато інших народів Європи, Ірану та Індії, мають спільне коріння, оскільки їхні мови схожі. Наші предки шість тисяч років тому не були хліборобами, як ми звикли про себе думати, а кочували зі своїми кінями та козами десь у степах Євразії. Аж поки не розділилися і не розбрелися кожен до свого кутка. Про ці події немає жодного документа, але науковці знайшли спосіб дізнатися правду.

Українська історія складна ще й тим, що в ній не одна, а кілька «історичних стін». Наші середньовічні літописи подекуди теж мають вигляд набір легенд, але з XI століття доволі детально описують події, що відбувалися на півночі та заході України, водночас центральну, східну та південну території контролювали неписемні язичники. Ця земля відома в історії як Дике Поле. Про те, що там діялося всі ці століття, ми мало що знаємо. У XV столітті ця «стіна» зникає, і на історичну сцену раптом вигулькують козаки, що поводяться тут, як у себе вдома. У наступні століття вони зміцніють настільки, що випробують свої шаблі під стінами Відня, Москви та Стамбулу. Ми з великою цікавістю читаємо про їхні подвиги, адже вважаємо козаків своїми предками. Однак звідки вони взялися, не надто зрозуміло. Така раптова поява козаків з-поза «історичної стіни» на авансцені світових подій породить десятки теорій щодо їхнього походження. Дослідники обирали пояснення на власний смак. Мовознавці виводили їх від тюркомовних племен Дикого Поля, марксисты — із селян-утікачів.

У цій книжці я спробую зазирнути за «історичну стіну» за допомогою інструментів антропології. Це наука, яка досліджує

людей у сьогоденні та в минулому — їхню поведінку, біологію, культуру, суспільство й мову. Зокрема я буду говорити про один її напрям — соціокультурну антропологію, яка досліджує спільні тенденції у розвитку людських суспільств. У світі це окрема наука, проте в Україні антропологія сприймається як вивчення передовсім скелетів людини, а соціокультурний складник вивчають розрізнено: в межах історії, соціології, філології тощо. Особисто я вивчав цю науку на кафедрі фольклористики філологічного факультету КНУ імені Тараса Шевченка. Там ми займалися розшифруванням фольклору, обрядів, етнографічних записів та їздили в експедиції Україною, щоб їх збирати.

Під час навчання найбільш дивовижним моментом стало знайомство зі структурною антропологією Клода Леві-Стросса, видатного французького науковця XX століття. Довгий час учені вважали, що в «недорозвинутих» народів є особливе «первісне мислення». Воно сповнене магії, міфів та супроводжується дивними ритуалами, на противагу «розвинутим» народам, які позбулися примітивного мислення. Таке зневажливе ставлення до людей, що перебували на інших рівнях розвитку суспільства, було характерним для європейських дослідників минулого. У своїх роботах вони кепкували, наприклад, з того, що «дикуни» не можуть опанувати елементарні закони математики. Натомість Леві-Стросс наочно довів, що мислення всіх народів однакове. Майже будь-який європеець може вільно оперувати науковими термінами, зате кожен абориген Австралії знає назви всіх рослин і стежин навколо свого поселення. Кількість розумової енергії на запам'ятовування цього витрачається та сама. Щоб довести таку подібність Леві-Стросс запропонував виявити універсальні правила, на яких побудовані людські суспільства по всій планеті, і створив потужний інструмент для порівняння різних народів.

Антропологія неймовірно цікава для вивчення, проте її доволі важко застосувати у практичному житті. Мабуть, найвідоміший приклад такого застосування — це сценарій до «Зоряних війн», створений на основі книжки «Тисячолікий герой» американського антрополога Джозефа Кемпбелла, який виявив

спільні міфологічні сюжети у героїв різних народів. Великою мірою успіх серії цих фільмів завдячує якраз йому. Вперше я використав структурну антропологію як метод у своїй дипломній роботі, де досліджував субкультуру студентів, збираючи по гуртожитках легенди та бувальщини з їхнього життя. Я тоді знайшов багато захопливих подібностей між поведінкою сучасних студентів з традиціями та ритуалами архаїчних племен. Деякі приклади я згадую в книжці.

А почати досліджувати походження козацтва за допомогою методів антропології мене, у дивний спосіб, спонукали казки. Річ у тім, що ці чарівні історії для дітей є одними з найархаїчніших фольклорних текстів. Вони містять фрагменти стародавніх міфів, які можна дешифрувати, якщо знати їхню структуру. Наприклад, історія Баби Яги — це покрокова інструкція до обряду ініціації, під час якого малого члена племені відводять у ліс до святилища предків і там ритуально посвячують у доросле життя. Те, що сучасній людині видається витвором хворобливої уяви, у казках насправді є відгомонам архаїчної логіки.

Усі ці сюжети та їхній зв'язок з міфами докладно розібрані у класичній роботі Проппа про чарівні казки. Тож коли в мене народився син Устим, я, очікуючи, що скоро доведеться читати багато казок, вирішив оновити свої знання про їх міфологічне підґрунтя. І от, перечитуючи цю книжку, а саме розділ про «чоловічі союзи» (*нім.* Männerbund), я зненацька усвідомив, що наша Запорізька Січ є копією цієї архаїчної спільноти. Збігів було так багато, що навіть дивно, чому мені це не спало на думку раніше. Це відкриття не давало мені спокою, оскільки воно дає змогу використати інший набір інструментів, щоб дослідити походження козаків. Тому я вирішив за допомогою порівняльної антропології реконструювати, як жили козаки до того, як потрапили на сторінки історії.

Збіги між козаками і членами племінних чоловічих братств були настільки очевидні, що складно було повірити, що ніхто раніше цю тему не досліджував. Цікавість гнала мене все далі. Я брав структури родоплемінних традицій різних народів і накладав на українську історію, фольклор та етнографію. Це по-

яснювало велику кількість явищ, що їх раніше досліджували окремо. Наприклад, навіщо українці збиралися на свято Купала; чому на різдвяні свята водять козу; чому у скелеті отамана Івана Сірка не вистачає фаланг пальців; чому обраним гетьманам на голову сипали землю; як українцям в Гуляйполі вдалося організувати першу у світі анархічну державу та багато чого ще. Окремі знахідки вибудовувалися в цілісну картину.

Так з'явилася книжка, яку ви зараз тримаєте в руках. Ця подорож, що почалася з простої цікавості про походження запорожців, розрослася до великого тексту, де козаки є лише вихідною точкою. Насправді у книжці я буду говорити про українців і наше уявлення про те, ким ми є. Для людини ще тисячі років тому було надважливо знати, від якого міфічного предка походить її рід. Це була основа світогляду первісної людини і спосіб, у який вона відрізняла себе від інших. Сучасні нації успадкували цей підхід і знання про те, від кого ми походимо, — і це досі залишається джерелом як самоідентифікації, так і конфліктів між націями. Особливо важливим питання походження стає тоді, коли диктатор сусідньої країни розв'язує велику війну з вами, мотивуючи це лише тим, що нашу націю нібито вигадав Ленін.

Книжка складається з восьми розділів. У першому — «Організація» я розповім про надзвичайно давнє явище парубочих ватаг, які збереглися до наших днів, та те, як це явище досліджували науковці. У розділах «Прибуття», «Табір», «Переродження», «Правила» я розберу ритуальний шлях, який долали наші предки в минулому. У розділі «Міфологія» розповім про вірування, що пояснювали ці архаїчні ритуали. У «Розвитку мужеських домів» спробую по-новому подивитися на нашу історію як до «історичної стіни», так і після. І зрештою у «Теоріях походження козаків» зберу всі свої знахідки, щоб визначити, звідки походить козацтво. Сподіваюся, що ця розвідка у світ козацької антропології стане фундаментом для майбутніх історичних, етнологічних й інших робіт та приводом для вивчення антропології як однієї з найцікавіших наук, що може пояснити нас, людей.

РОЗДІЛ 1

ОРГАНІЗАЦІЯ

ПАРУБОЧА ВАТАГА

Мабуть, кожен підліток знає, хто такі шкільні хулігани. Вони, на відміну від порядних учнів, вчаться погано, прогулюють уроки, курять, б'ються та чинять різну дрібну шкоду. У таких «крутих хлопців» має бути прізвисько: Марадона, Череп, Малий тощо. Хоча про хуліганів зазвичай кажуть, що «діла з них не буде», більшість потім веде цілком нормальне життя. Лише деякі з них стають затятими порушниками закону чи набувають залежності від наркотиків і справді закінчують погано.

Якщо ви пам'ятаєте таких хуліганів у вашій школі чи у вашому дворі, тоді ви вже знайомі з уламком дуже давньої спільноти — «парубочої громади». У часи, коли люди жили переважно в селах, до неї потрапляли всі підлітки. Традиційно це були лише хлопчики. Якщо дитину приймали в таку громаду, наставляв час полишити дитячі іграшки і розпочати парубоцтво: бешкетувати, курити люльку, змагатися в силі та хоробрості у бійках з ватагами сусідніх сіл, ходити на вечорниці та залицятися до дівчат. Після парубкування хлопці зазвичай сваталися, одружувалися і починали спокійне сімейне життя. Тих, кого не приймали — зневажали і, як би сказали зараз, «булили». Мета цієї архаїчної організації має цілком біологічне пояснення — захист своєї території від чужаків, тому до парубків з інших сіл місцеві хлопці ставилися вороже і періодично влаштовували з ними бійки.

У сучасних селах ці давні традиції подекуди збереглися дотепер, тому на танцях у клубі якогось невеликого селища можна ненадовго отримати по голові тільки за те, що ти немісцевий.

У містах ця традиція масово шириться у XX столітті, коли відбувалася урбанізація. Але дещо змінюється. У місті подібні парубочі громади починають контролювати двори та вулиці, змагаючись на кулаках, ланцюгах та кастетах із представниками інших районів. Місто багате ресурсами, і, на відміну від села, де всі всіх знають, тут можна хуліганити анонімно. Парубочі громади швидко криміналізувалися і займалися не лише дрібним хуліганством, а й скоювали справжні злочини: крадіжки та грабунки. Наприклад, у Києві в 1990-х роках такі ватаги місцевих називали гопниками. Новими районами, як-от Борщагівка та Троєщина, не радили гуляти вночі. Там у батьків, що належали до нещодавньої хвилі трудової міграції із села, підросло молоде покоління, охоче до пригод. Гопники створили власну субкультуру, мали свій жаргон, одягалися в спортивні костюми, носили чотки та кумедні картузи «кепарики». Паралельно розвивалася і таємна організація злочинців, зі своїми традиціями. У вирі соціальних потрясінь 1990-х вони утворили бандитські угруповання небачених раніше масштабів. У розмовну мову тоді увійшли такі слова, як «братки», «розбірка», «рекет», «криша», «стрілка».

Іншою помітною парубочою громадою Києва були і залишаються футбольні фанати — ультрас. Кожен матч улюбленої команди міг перетворитися на масові бійки з «ватагами» фанів супротивника, а то й з поліцією. Прикрашені атрибутикою своєї команди, підігріті подіями матчу, парубки шукали на свою голову пригод. На відміну від гопників, ультрас підкреслювали належність не до району чи двору, а до цілого міста, особливо якщо в ньому був лише один відомий клуб. Тому цей рух набував рис місцевого націоналізму. Наприклад, зятими ворогами київських фанів були московські та донецькі.

Для більш вишуканої публіки у Києві існували інші підліткові громади. Наприклад, парамілітарні молодіжні групи різної ідеології: від ультраправих до анархістів. На Майдані Незалежності,

Ультрас «Динамо» (Київ), матч проти «Шахтаря» (Донецьк), 2015 рік

Контрактовій площі та в занедбаному Зеленому театрі збиралися різноманітні «неформали»: панки, скінхеди, репери, готи тощо. Давалося взнаки звільнення людей від гендерних обмежень. Строгі норми пом'якшилися, і у традиційно чоловічі товариства допускалися дівчата. Ці субкультури намагалися вирізнитися ще більшою мірою, ніж гопники та ультраси: творили зрозумілий лише для них сленг, носили «правильний прикид», татуйовання та зачіски, слухали визначену музику. Субкультури співіснували здебільшого мирно, а джерелом їхніх пригод було вживання алкоголю чи наркотиків. Проте скінхеди могли побити якогось хіпана чи репера просто за «неправильний» одяг чи довге волосся.

Усі ці міські варіації парубочих громад, що блукали вулицями українських міст у 90-х роках, мали доволі схожу структуру. До них належали переважно підлітки, а членство у такій групі накладало вимоги до зовнішнього вигляду (одяг, зачіски, татуйовання), вимагало використання прізвиськ замість імен, знання таємного жаргону та участі у силовому протистоянні з іншими групами. І це не лише українська специфіка. Про парубочькі

громади знято доволі багато фільмів, наприклад, «Фабрика футболу» (The Football Factory), «Бійцівський клуб» (Fight Club) та «Механічний апельсин» (A Clockwork Orange).

Такі агресивні чоловічі союзи у сучасному місті становлять загрозу, тож суспільство намагається боротися з ними силами поліції. Річ у тім, що парубочі громади — ці архаїчні організації, не дуже пасують мирному часу, адже за відсутності ворога їхні деструктивні дії спрямовуються на своїх. Зате в годину небезпеки вони проявляються по-справжньому — захищають своє плем'я від ворогів. Коли влада перестає виконувати функцію захисту людей, її місце швидко займають ці неформальні, архаїчні традиції племені, що раз у раз вигулькують у сучасному світі. Наприклад, під час Революції гідності ультрас українських клубів оголосили про перемир'я заради боротьби з тітушками, міліцією та проросійськими силами. Футбольні фанати стали основною ударною силою, яка змогла придушити сепаратистські мітинги в Одесі та Харкові 2014 року. А після початку повномасштабної війни місцеві парубочі громади та дорослі чоловіки, що колись парубкували, склали кістяк Сил територіальної оборони по всій країні. Як влучно сказали у пісні «Брати Гадюкіни»: «Дехто говоре “Бандити, хулігани, / З тої голоти людей не буде” / А ми ся подивим, як потреба стане, / Хто полізе в лях, а хто під кулі піде».

СТРУКТУРА ІНІЦІАЦІЇ

Як уже було згадано, парубочькі громади посвячували хлопчиків у доросле життя громади, а також захищали її у скрутні часи. Однак це не єдина їхня функція. Для початку пропоную розібратися, звідки вони походять і чи не могли такі племінні організації бути основою одного з найяскравіших чоловічих товариств нашої історії — козаків.

Клод Леві-Стросс, засновник методу структурної антропології, у своїй однойменній роботі зазначає, що неможливо вивчати історію без етнології. Там, де історичні записи не збереглися, етнологія має широкі інструменти, щоб заповнити ці прогалини¹.

Наприклад, якщо у нас на різдвяні свята водять карнавальну козу, яка театральнo вмирає і воскресає, то існують народи, де після «колядування» її справді приносять у жертву. Є записи про такі жертвопринесення, але вже ведмеда, у народів Сибіру², чи яструба-канюка в американських індіанців³ — суть та структура ритуалу ті самі. Так, науковці можуть зазирнути в минуле і теоретично довести, що наші предки теж приносили тварин у жертву, а згодом це дійство перетворилося у веселий різдвяний карнавал.

Ритуал посвячення в чоловіки такий же давній, як і саме людство, і в науці називається ініціацією. Приклади було ґрунтовно описано в різноманітних народів світу. У цій роботі я говоритиму про різні ініціації та архаїчні чоловічі союзи, що зображені в роботах видатних антропологів і дослідників: Дюркгейма, Вебстера, Ван-Геннепа, Еліаде та інших. Порівнюючи виявлені ними закономірності в різних народів світу з українським матеріалом, спробуємо виявити ймовірне походження козацтва.

Справжнім відкриттям для мене стала книжка Михайла Грушевського «Початки громадянства», що була видана у 1921 році. Вона є, можливо, першою аналітичною антропологічною науковою працею українською мовою. У ній автор застосовує порівняльну антропологію для аналізу різних українських традицій і досліджує, як була влаштована громада у «передісторичні» часи. Також у ній Грушевський, очевидно, вперше у нашій науковій літературі використовує терміни на позначення ініціаційних племінних чоловічих організацій — «мужеські союзи»⁴, «мужеські об'єднання»⁵ та «мужеські доми»⁶. У науці використовують різні терміни на позначення цього явища, більшість з яких є перекладами з інших мов: «чоловічий будинок», «таємна спільнота», «братство». Я вирішив використовувати термін Грушевського «мужеський дім», щоб читачі однозначно розуміли, про що йдеться, а також щоб виявити свою повагу до українського вченого, який 100 років тому впроваджував антропологічні дослідження світового рівня в українську науку. Цей термін найкраще підходить для архаїчних форм чоловічих племінних місць ініціації підлітків і відокремленого життя чоловіків пле-

ні, що буквально мешкали в лісовому домі. Водночас для більш розвинутих форм цієї організації я буду використовувати «мужеські союзи».

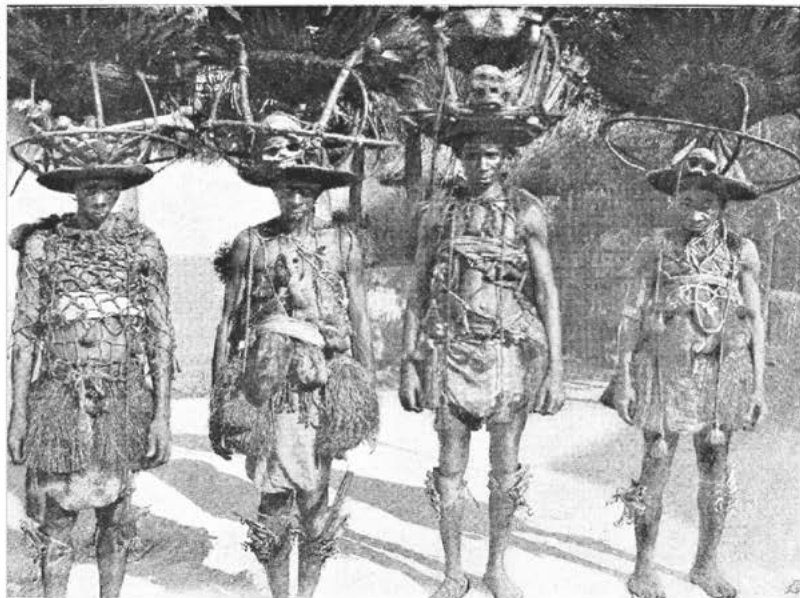
Свідчення антропологів про чоловічі ініціації у народів та племен Австралії, Азії, Африки та обох Америк такі численні, а географія така широка, що дослідники вважають їх універсальним ритуалом людства на ранніх етапах розвитку. А антропологічні дослідження сучасних закритих спільнот, як-от банди, армія, закриті школи, клуби, монастирі чи в'язниці вказують, що ці ритуали дивовижно збереглися навіть в модерних суспільствах. Вони схожі, незалежно від місця, часу та етнічної належності, і дають можливість структурній антропології порівнювати їх, тлумачити незрозумілі в межах однієї культури елементи та реконструювати первинну структуру.

Порівняння козаків з різними племенами може здаватися дивним, адже надто далеко вони розміщуються в часі та географічно. Наприклад, історики порівнюють запорожців із західноєвропейськими орденами лицарів, бо вони співіснували поряд. Проте ніхто не порівнює козаків з військими організаціями племен Північної Америки, бо між ними не існувало жодних контактів. Утім я не шукатиму запозичень чи впливів традицій сусідніх культур, як це прийнято в історичній науці. Натомість я використовуватиму іншу методологію — соціокультурну антропологію, що призначена виявляти спільні характеристики традицій для всіх народів світу. Саме тому в цій книжці ви побачите порівняння, здавалося б, дуже далеких явищ, наприклад, відсутність зубів у гайдамаки Кармалюка і традиції вибивати зуби підліткам африканських племен. Якщо різні народи світу роблять ті самі дії під час ініціації, погодьтеся, варто пошукати, чи не збереглися залишки таких традицій у нашій культурі. Однак не треба вважати, що Кармелюк пройшов африканську ініціацію. Це передовсім спроба знайти пояснення великої кількості загадкових явищ, які ми спостерігаємо у нашій історії. До речі, я в цьому підході не новатор, наприклад подібні антропологічні методи використовували в історичній науці, коли досліджували мужеські доми Спарти та інших грецьких полісів⁷.

Згадаймо світових антропологів, що говорили про ініціацію. І почнемо з Леві-Стросса. Саме його роботи заклали метод виділяти з ритуалів структуру і потім, накладаючи її на інші народи, віднаходити подібності. На жаль, він не аналізував окремо ініціації. Проте у своїх роботах наводить приклад подібних структур в американському племені мбая. Там існував мужеський союз, до якого входили члени племені після ініціації. Вони мали спеціальні таємні імена і розмовляли зрозумілою тільки їм мовою⁸.

Американський дослідник таємних спільнот Гаттон Вебстер вважав підліткові ініціації одними з найпоширеніших ознак примітивного життя. Хоча вони різняться деталями, їхні характерні риси відтворюються із суттєвою однорідністю серед багатьох різних народів і в розпорошених частинах світу⁹. Коротко сформулював визначення ініціацій дослідник Мірча Еліаде: щоб отримати право бути допущеним у співтовариство дорослих, підліток повинен пройти через низку обрядових випробувань та от-

Wellcome Library, London

Члени таємного мужеського союзу Поро

римати знання, закладені в них. Тільки після цього його визнавали повноправним членом громади. Посвята вводить неофіта одночасно в людське суспільство та у світ духовних цінностей. Він дізнається правила поведінки, виробничі прийоми й організацію дорослих, а також міфи та священні традиції племені, імена богів та історію їхніх діянь. І що особливо важливо, встановлюються містичні стосунки між племенем і надприродними істотами, у тому вигляді, якими вони були з початку світу¹⁰.

Громада архаїчного племені поділяється на чотири групи: діти, неодружена молодь, одружені дорослі та старійшини. Є ще п'ята група — це предки, які мешкають у потойбіччі. Вона, хоч і не існує насправді, теж відіграє важливу участь у житті первісних людей. Перехід з одного рівня на інший супроводжується ініціацією. До нашого часу найкраще збереглися деякі ініціальні ритуали переходу в шлюб — весілля, та зі світу живих у світ предків — похорони. Можливо, творці фільму «Чотири весілля і один похорон» теж захоплювалися антропологією. А от перехід від стану дитини до дорослого зберігся дуже фрагментарно. У євреїв є такий ритуал — Бар-міцва, який мають пройти всі хлопчики у віці тринадцяти років. Проте у більшості народів його вже не проводять, оскільки цей ритуал був занадто жорсткий, а сучасні батьки воліють своїх дітей оберігати. Якийсь час роль «виховання справжнього чоловіка» відігравала військова повинність, але знайдено багацько способів туди свою дитину не віддавати. Відсутність підліткової ініціації створює певні проблеми, оскільки немає чіткого розуміння, коли дитина має вважати себе дорослою. Також, не отримавши достатньо чоловічої соціалізації, парубкам може бракувати чоловічих моделей для наслідування, розуміння справжньої дружби. У минулому шлях члена племені у житті був визначений наперед, і кожен чітко знав, коли приходить час кидати дитячі забавки, парубкувати, а коли — одружуватися.

Етнолог Ван-Геннеп наводить таку структуру процесу ініціації: відділення від родини, переродження, повернення. Після досягнення певного віку дітей відводили за межі поселення, де у священному таборі перебували нежонаті юнаки. Подолавши

низку ритуалів, що в найбільш архаїчному вигляді мали форму символічної смерті, нанесення ран, татуювань, а пізніше фізичних чи інших випробувань, юнак набував нової ідентичності, змінював ім'я, зачіску тощо. Зрештою він повертався назад у суспільство дорослим¹¹. Переродження тривало довго, часто роками, коли підліток залишався у закритому товаристві ініційованих — мужеському домі. Там юнаки мали навчатися правил поведінки дорослої людини, мисливської магії та міфів, що пояснювали навколишній світ.

Стосунки людей з міфічними істотами раніше були дуже важливі, тому мужеський дім був тим місцем, де юнаки знайомилися з віруваннями свого племені. За визначенням антрополога Дюркгейма, що вивчав племена Австралії, ініціація — це довга вервечка обрядів, метою яких є введення молодої людини у «релігійне» життя — вона вперше виходить із суто профанного світу, де пройшло її дитинство, і вступає до кола священних речей. Ця зміна її стану сприймається не як простий та поступовий розвиток, а як трансформація всієї сутності. У цей момент молода людина «помирає», особистість, якою вона була, перестає існувати, а інша миттєво її замінює. Вона відроджується в новій формі¹².

Джеймс Фрейзер запропонував свою теорію змісту обрядів підліткових ініціацій. На його думку, ідеї ритуального вмирання та нового народження призначені насамперед для поєднання молодого чоловіка з його тотемом. Обряди ініціації з їх імітацією смерті та оживленням новачка стають зрозумілими, якщо уявити, що їхня суть полягає у видобуванні душі молодого чоловіка для передання його тотему. Молодика вводять у стан, що сильно схожий на смерть. Подальше одужання пояснюється впливом на юнака магичних сил, що походять з його тотема¹³.

За теорією Фробеніуса, окремі аспекти ініціації: ізоляція, утримання від їжі та статевих зв'язків, симуляція смерті та воскресіння, використання таємної мови та прийняття нового імені, — тісно пов'язані з примітивними зусиллями наблизити новачків до стану духів предків. Уявлення про мертвих, які мають значну владу над живими, особливо поширені в афри-

канських культурах. Тож існує природне бажання максимально зрівнятися з духами для отримання магічної сили, яка належить мертвим¹⁴.

Американський антрополог Гаттон Вебстер, що написав ще в 1908 році книжку про мужеські доми та таємні спільноти, вважав, що складний процес ініціації слугував не одній, а багатьом потребам родоплемінного суспільства. Наприклад, ізоляція та випробування новачків часто загострює сприйняття, що сприяє розвитку їхнього духовного життя. Інакше кажучи, у таких станах легше бачити видіння та відчувати «присутність» містичних сил. Водночас відокремлення сексуально зрілих, але необізнаних у дорослих правилах, хлопців від жінок також запобігало конфліктам всередині племені¹⁵. Той, хто повністю пройшов ініціацію, ставиться до мужеського дому як до своєї *alma mater*. Тут він отримує все те, що буде визначати його подальше життя: відомості про минуле свого племені, знання обов'язків, вороже ставлення до всього, що суперечить інтересам племені¹⁶.

Структуру мужеських домів архаїчних суспільств та їх збережене відображення у казках виводить Пропп у своєму дослідженні сюжетів чарівних казок. Він систематизував сюжети казок і те, як вони відображають процес ініціації. На такі великі будинки в лісі наштовхуються герої казок і зустрічають в них братів, мисливців чи ватагу розбійників¹⁷. Ви можете взяти будь-яку казку, де є організована група чоловіків з лісу, і це, безпомилково, буде сюжет про мужеський дім. Наприклад, у казці про Червону Шапочку, дівчинку спочатку символічно з'їдає тотемний предок-вовк, а потім її визволяє ватага мисливців. Білосніжка потрапляє у лісовий будиночок до гномів. Мауглі — до вовків. В українських казках ці мужеські союзи, що розміщувалися у лісі, віддалено від поселень, часто трансформуються у розбійників¹⁸.

Найдавніший тип ініціації трапляється в первісних мисливців і збирачів, у яких посвячення обов'язкове для всіх членів племені. У таких суспільствах хлопчики, що пройшли ініціацію, набувають усіх привілеїв дорослого члена племені — вони можуть одружуватися, брати участь у полюванні чи війні, а ті,

що не змогли пройти посвячення, визнаються неповноцінними і виключаються з життя племені. З розвитком людства ініціація перестає бути обов'язковою для всіх і проводиться тільки для обраних. Мотивацією вступу до братства обраних може бути його великий авторитет у суспільстві — містичний, політичний чи іншого характеру. Випробування стають жорстокішими, важливу роль починають відігравати таємність знань, розвивається культ предків¹⁹. Типовими прикладами є масони чи середньовічні чернечі ордени, на кшталт тамплієрів, що довго мали значний вплив у Європі. До цього типу належить і козацтво. Такі організації зазвичай складалися лише з чоловіків (Männerbunde), проте існували й жіночі спільноти. Наприклад, у західноафриканське таємне товариство «Санде» посвячували лише жінок і проводили ініціаційні ритуали: жіноче обрізання, зміна імені, нанесення шрамів тощо. Обов'язковий тип ініціацій зазвичай трапляється в архаїчних племен, а вибіркового чи елітарного розвивається у складніших суспільствах. Окремо відзначається і третій тип посвяти — шаманський. У ньому найважливішим стає не долучення до групи, а особистий містичний досвід людини²⁰.

В Україні відголоски ініціацій збереглися до сьогодні у вже згаданих сільських парубочих громадах, у фольклорі (колядках, казках) та обрядах (водіння кози, Маланка). Проте розпізнати її без порівняння з іншими культурами доволі складно. Якщо говорити про давні ініціаційні обряди українців, то йдеться не про один, а, ймовірно, про цілу низку ритуалів різних племен. Нація як концепт сучасного модерного світу успадковує традиції східнослов'янських племен (древлян, уличів тощо) чи навіть окремих кланів. У різних регіонах традиції могли відрізнятися в деталях, проте зберігали схожі мотиви. Саме тому в етнографічних збірниках ви можете знайти дуже різні обряди відзначення того самого свята у різних частинах України. Монгольська навала, татарські набіги, козацькі війни часів Руїни призвели до переселення великої кількості населення, що урізноманітнює етнографічний матеріал. У часи козацтва на Січ також прибували представники різних регіонів, кожен з яких міг